

Urszula Kulikowska

ORCID: 0000-0002-3500-7785

DOI: 10.15290/dhmgz.02.2022.26

Rola autorytetów w kształtowaniu postaw dzieci wobec problematyki wielokulturowości

The Role of Authority Figures in Shaping Children's Attitudes towards the Issue of Multiculturalism

STRESZCZENIE: Artykuł koncentruje się na zagadnieniach związanych z postrzeganiem wielokulturowości przez uczniów. Głównym celem jest ukazanie zależności między autorytetami a postawą młodych ludzi. Bardzo ważne jest zwrócenie uwagi na pilną potrzebę edukacji uczniów w zakresie wielokulturowości.

SŁOWA KLUCZOWE: wielokulturowość, autorytety, postawa

ABSTRACT: The article focuses on the issues related to the perception of multiculturalism by students. The main aim is to present some dependencies between the authorities and the attitudes of young people. It is very important to draw attention to the urgent need to educate students about multiculturalism.

KEYWORDS: multiculturalism, authorities, attitude

Uwarunkowania współczesnego świata powodują, że niemal każdy z nas żyje w środowisku bardzo zróżnicowanym. Objawia się to na wielu płaszczyznach i konieczne jest coraz częstsze mówienie o występującej wielokulturowości. Rozumiana jest ona, jako

(...) współwystępowanie kultur w odróżnieniu od współlistnienia w zgodzie w wypracowanymi zasadami – to wielość i naturalna różnorodność kultur na globie ziemskim, które wcześniej czy później „spotkają się” ze sobą za sprawą własną lub Innych¹.

Za jej pomocą możliwe jest ukazanie realnych oznak współwystępowania wielu grup oraz kultur². Niestety, w kontekście tego zjawiska, mamy nieraz do czynienia z pewnymi negatywnymi aspektami, dotyczącymi naszych postaw. Staje się to przeszkodą do budowania społeczeństwa otwartego na odmiennosc, szanującego prawa każdej jednostki i zdolnego do wzajemnego, efektywnego porozumienia. Nasuwa się myśl, że należy zatem, jak najwcześniej zatroszczyć się o stan świadomości w tym zakresie, zarówno obecnych, jak i przyszłych pokoleń. Jak tego dokonać i komu przypisać odpowiedzialność w tym procesie? Odpowiedzi na te pytania mają duże znaczenie i warto przyjrzeć się bliżej roli podmiotów zaangażowanych w wychowanie młodych ludzi. Interesująca jest w szczególności kwestia wpływu autorytetu na przestrzeganie wielokulturowości – czy mogą one stanowić podstawę do zapobiegania problemom wynikającym z wielokulturowości?

Przejawy wielokulturowości dostrzegalne są w momencie, gdy reprezentanci danych kultur różnią się między sobą, co do języka, wyznania czy przyjętych wartości³. Obustronne reakcje takich osób na występujące rozbieżności mogą być różne. Niewłaściwe, wypaczone spojrzenie na wielokulturowość, staje się podłożem do tworzenia się różnych szkodliwych reakcji i zachowań społecznych. Jeśli przyjmujemy, że postawa to „względnie stała skłonność do pozytywnego lub negatywnego ustosunkowania się do obiektu”⁴, możemy przekonać się, że jej struktura nie jest tak łatwa do modyfikowania. Stąd też raz ukształtowane negatywne elementy, mogą na długo pozostać zakorze-

¹ J. Nikitorowicz, *Tożsamościowe skutki wielokulturowości. Wielość kultur w jednym człowieku czy ekstremizm i separatyzm kulturowy*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2017, nr 3 (36), s. 14.

² M. Golka, *Imiona wielokulturowości*, Warszawa 2010, s. 9.

³ O. Vasyuta, *Wielokulturowość współczesnego społeczeństwa*, [w:] P. Woroniecki (red.), *Wielokulturowość w dobie globalizacji oraz integracji europejskiej*, Forum Politologiczne – t. 2, Olsztyn 2005, s. 128.

⁴ B. Wojciszke, *Postawy i ich zmiana*, [w:] J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3: *Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*, Gdańsk 2007, s. 79.

nione w przekonaniach jednostki. Zatem postawy należy już od najmłodszych lat odpowiednio kształtować. Aby temu sprostać, zasadne wydaje się odwołanie do edukacji międzykulturowej i zadbanie o to, by były one rozwijane w odpowiednim kierunku. Ten specyficzny typ edukacji jest formą przygotowania do funkcjonowania i współpracy w społeczeństwach wielokulturowych i bywa też traktowany, jako synonim integracji i tolerancji⁵. Obszar tej subdyscypliny naukowej⁶ dotyczy ogólnej zmiany w szkolnictwie i wiąże się z elementarną edukacją dostępną dla każdego. Ponadto charakteryzuje się akceptacją i sprzyjaniem pluralizmowi dotyczącemu zarówno uczniów, ich społeczności, czy nauczycieli. Nie można się wobec tego nie zgodzić, że to właśnie ten rodzaj edukacji staje się narzędziem do jakiegokolwiek zmiany. Edukacja międzykulturowa jest z pewnością cenna dla niwelowania przypadków swego rodzaju nieprzystosowania do warunków wielokulturowości, jednak bez odpowiednich osób zaangażowanych w jej przebieg, nie może przynieść pożądanych rezultatów. Niebagatelną rolę mogą pełnić tutaj różne autorytety. Są nimi nie tylko jednostki bezpośrednio zaangażowane w pracę edukacyjną, czyli nauczyciele, ale również członkowie najbliższego otoczenia najmłodszych, np. rodzice. Aczkolwiek podkreślenia wymaga, moim zdaniem, rola środowiska nauczycielskiego.

Warto w ogóle wyjaśnić samo pojęcie „autorytetu”. Na podstawie jednej z definicji dowiadujemy się, że jest to „zespół cech relatywnych osoby, dzięki którym wpływa ona na przekonania i postawy ludzkie, jednostek lub grup, służąc im, jako motywacja tych przekonań lub postaw”⁷. W odniesieniu do kategorii antropologicznej natomiast, jako jej podstawę, wskazuje się sytuację rodzicielską, zwłaszcza ojcostwo, przełożenie czy wychowawstwo itd.

Zatem już w podstawowych wyjaśnieniach autorytetu podawane są sylwetki najbliższych osób danej jednostki, jako tych najbardziej

⁵ J. Nikitorowicz, *Pogranicze. Tożsamość. Edukacja międzykulturowa*, Białystok 1995, s. 116-117.

⁶ C. Hisem, W. Błażejewski, *Edukacja międzykulturowa jako kategoria pedagogiki i subdyscyplina naukowa*, [w:] P. Borza, K. Rejman, W. Błażejewski, B. Rejman (red.), *Edukacja międzykulturowa – idee, koncepcje, inspiracje. Materiały dydaktyczne dla uczniów szkół średnich i studentów*, Jarosław 2018, s. 47.

⁷ S. Majdański, *Autorytet – pojęcie i problemy. Refleksje filozoficzno-pragmatyczne*, „Summarium” 2001-2002, nr 30-31 (50-51), s. 208.

wskazanych do pełnienia tej jakże doniosłej roli. W kontekście edukowania międzykulturowego tym bardziej wobec tego warto odwołać się do funkcji nauczycieli. Okazuje się, że wszelkie wysiłki wychowawcze i edukacyjne okazują się niewystarczające bez właściwych autorytetów. Szczególnie współcześnie ten problem zdaje się być wyraźnie obecny. Zauważa się kryzys wartości autorytetów dotyczący wielokulturowy świat. Pojawiają się braki emocjonalne, pewien rodzaj zagubienia młodych osób⁸. Coraz częściej zdaje się, że wręcz promowane są idee odrzucenia jakichkolwiek wzorców, zasad, czy norm. W miejsce tego pojawia się zachęta do kierowania się intuicją, pozorną wolnością i swobodą. Do tego dochodzą źródła przekazujące określone, często szkodliwe i sprzeczne z uznawanymi powszechnie wartościami – wzorce postępowania. Są one silnie zakorzenione np. w niektórych mass mediach. W rzeczywistości młodzi ludzie nie dostrzegają wówczas i nawet nie poszukują oparcia w dorosłych. Dotyczy to również sfery wielokulturowości. Aby prezentować prawidłowe, pożądane społecznie postawy muszą oni faktycznie dostrzegać przykład tego jak należy postępować, co jest właściwe. Nie wystarczy nieraz pobieżne przybliżenie uczniom treści teoretycznych z edukacji międzykulturowej. Jak twierdzi Anna Karłyk-Ćwik

bez autorytetu nie da się skutecznie kimś kierować, przewodzić komuś ani wpływać na kogoś, a co za tym idzie – nie da się również wychowywać, a tym bardziej efektywnie resocjalizować⁹.

Działanie autorytetu zawsze jest równoznaczne z oddziaływaniem wychowawczym. Każdy kontakt o charakterze osobistym z uczniem, przy okazji doradzania, perswazji, stosowanych kar i nagród itp. odniesie pozytywne rezultaty, gdy nauczyciel stanie się jednostką, do której wychowanek się odwołuje i która jest dla niego znacząca wewnętrznie¹⁰.

Skoro wiadomo już, jakie znaczenie nadaje się dla autorytetu nauczyciela, warto dookreślić, w jaki sposób i na rzecz jakich obszarów związanych z wielokulturowością, można go efektywnie wykorzystać.

⁸ A. Karłyk-Ćwik, *Autorytet w wychowaniu i resocjalizacji w refleksji przyszłych pedagogów*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2014, nr 33, s. 43.

⁹ Ibidem, s. 45.

¹⁰ S. Górski, *Metodyka resocjalizacji*, Warszawa 1985, s. 139-143.

W tym kontekście można to rozpatrywać w dwojaki sposób. Przede wszystkim, nauczyciel powinien sam odznaczać się prawidłowymi cechami i predyspozycjami, aby móc kształtować odpowiednio swoich podopiecznych i odpowiedzialnie wspierać ich w sytuacjach zetknięcia się z różnymi kulturami. Jako człowiek świadomy kulturowo musi posiadać określone kompetencje międzykulturowe. Są one szeroko rozumianym zasobem wiedzy i umiejętności, umożliwiającym pomyślne funkcjonowanie w środowisku wielokulturowym. Zapewniają one łatwiejszą komunikację oraz utrzymywanie zadowalających relacji z osobami obcymi kulturowo i, co bardzo istotne, budują konkretny sposób postrzegania świata zorientowany na pogłębienie perspektyw myślenia. Wówczas taki pedagog jest bardziej refleksyjny, charakteryzuje się akceptacją, tolerancją wobec innych i poszanowaniem jednostkowych praw przynależnych każdemu człowiekowi, bez względu na występujące różnice. W kontakcie z uczniami, u takiego nauczyciela nie zauważa się nierównego traktowania, akcentowania „inności” czy podziału na lepszych i gorszych, ponieważ takie elementy nie dość, że albo obniżają jego autorytet, albo powodują, że oddziałuje on niewłaściwie, a próbując zachowania nieakceptowalne. Poza tym, nauczyciel będący wzorem dla swoich uczniów stanowi obiekt ich uważnej obserwacji, przez co nieraz z łatwością mogą oni na podstawie pewnych sygnałów rozpoznać prawdziwy stosunek prowadzącego do problematyki związanej z wielokulturowością. Przykładem może być nastawienie do tzw. obcych – osób, których nie znamy i z którymi kontakty charakteryzują się wysokim wskaźnikiem obcości¹¹. Odnośnie do poruszanej tematyki, wspomnianymi obcymi mogą być zarówno uczniowie o odmiennej kulturze, obcokrajowcy, jak i po prostu nieznanne osoby, z którymi mamy kontakt. Uświadomienie sobie przez ucznia, że jego nauczycielowi bliższa jest inna postawa, niż ta kreowana za pośrednictwem treści teoretycznych przedstawianych w czasie zajęć, nadwyręża podstawy zaufania w takiej relacji. Doświadczanie tego rodzaju dysonansu może zniszczyć fundament, który jest konieczny do tego, by formować tolerancyjnych, świadomych kulturowo podopiecznych.

¹¹ W.B. Gudykunst, Y.Y. Kim, *Komunikowanie się z obcymi: spojrzenie na komunikację międzykulturową*, [w:] J. Steward (red.), *Mosty zamiast murów. O komunikowaniu się między ludźmi*, Warszawa 2000, s. 528.

Oprócz pracy nad samym sobą nauczyciel, za pomocą swojego autorytetu ma warunki do tego, by bezpośrednio wpływać na postawy uczniów. W skład struktur postawy wchodzi trzy podstawowe komponenty – poznawczy, emocjonalny i behawioralny¹², które odpowiednio wyrażają się w wiedzy, emocjach i zachowaniach. Może warto zastanowić się, czy podczas wysiłku wychowawczego nie należałoby zadbać o to, by w miarę możliwości oddziaływać całościowo i uwzględniać te wszystkie komponenty. Ważne jest na początek wyposażenie uczniów w zasób adekwatnych wiadomości, pozwalających na odpowiednią komunikację międzykulturową, stanowiącą podstawę kontaktów z osobami z różnych kręgów kulturowych. Być może zdobywane informacje oraz ewentualne wnioski wyprowadzane przez uczniów pozwolą uniknąć w ich codziennych kontaktach choćby uprzedzeń – stronniczych ocen wybranej grupy, bazujących na prawdziwych lub wymyślonych właściwościach jej wszystkich członków¹³, czy też stereotypów. Te ostatnie są podłożem dokonstruowania fałszywych wyobrażeń na temat ludzi o odmiennej kulturze i zniechęcają do podejmowania kontaktu¹⁴. Jeśli nauczyciel jest przykładem silnej osobowości i jest szanowany w klasie szkolnej, tym bardziej tworzy to podstawy ku łatwiejszemu i efektywniejszemu przekonywaniu uczniów do swoich racji – do postępowania tolerancyjnego, szanującego różnice kulturowe i unikania uprzedzonych i bazujących na stereotypach reakcji. Należy także wspomnieć, że w zakresie problematyki wielokulturowości pojawia się temat dyskryminacji. Zjawisko to jest równoznaczne z

niesprawiedliwym, krzywdzącym, wybiórczym, niewłaściwym traktowaniem osoby w oparciu o jej przynależność do pewnej społecznie rozpoznawalnej grupy, wyodrębnionej na podstawie jednej lub większej liczby cech (...)¹⁵.

¹² S. Mika, *Psychologia społeczna*, Warszawa 1981, s. 116.

¹³ G. Marshall, *Słownik socjologii i nauk społecznych*, Warszawa 2004, s. 410.

¹⁴ M. Rozkwitalska, *Problemy komunikacji międzykulturowej w warunkach konkurencji na rynku globalnym*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2009, nr 44, s. 166.

¹⁵ Z. Jabłońska, *Zjawisko dyskryminacji. Tło społeczne. Regulacje międzynarodowe*, [w:] K. Kędziora, K. Śmiszek (red.), *Ustawa o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania. Komentarz*, Warszawa 2017, s. 17.

Dyskryminacja może mieć różny wymiar i dotyczyć np. osób w określonym wieku (ageism), Żydów, jako grupy religijnej, czy mniejszościowej (antysemityzm), czy osób danej rasy (rasizm) itd. Skala zjawiska jest zatem szeroka i nieuniknionym wydaje się być fakt, że nasi uczniowie wcześniej, czy później zetkną się w jakiś sposób z dyskryminacją. Stąd konieczność, po pierwsze, właściwego reagowania na jej przejawy, a po drugie, zapobiegania stawianiu się osobami dyskryminującymi. To, na co należy zwrócić szczególną uwagę w trakcie edukowania uczniów w tym zakresie, to z pewnością dobitne nakreślenie konsekwencji posługiwania się mechanizmem dyskryminacji. Przy tym można odwołać się do kontekstów historycznych i wspomnieć o znaczących momentach i okolicznościach w skali światowej, takich jak choćby: prześladowania Żydów, eksterminacja narodu żydowskiego, ruch sufrażystek, apartheid, czy współczesne prześladowania chrześcijan. Cenne może okazać się także przekazywanie uczniom informacji dotyczących pożądanых społecznie zachowań, przy jednoczesnym powoływaniu się na własny przykład nauczyciela i jego postępowanie w wybranych sytuacjach. Nawiązując do komponentu emocjonalnego postawy, wartościowa może być próba wczucia się w sytuację dyskryminowanej osoby i zadanie podstawowego pytania: Jak sam/sama czułabyś się na miejscu tej osoby? Wszystkie te działania mają pobudzić sferę świadomości i skłonić do refleksji. W obrębie świadomości należy odwołać się jeszcze do tzw. wrażliwości międzykulturowej silnie związanej z wielokulturowością. W literaturze traktowana jest, jako podstawa do odrzucenia etnocentrycznych układów o zasięgu kulturowym i kreowania następnych nastawionych na funkcjonowanie w środowisku multikulturowym¹⁶. Taka postawa pozwala na obcowanie z osobami z innych kultur w sposób odpowiedzialny, wyrozumiały, z pewnym rodzajem empatii i potrzebą traktowania każdego człowieka bez wyjątku wedle zasady równości. Na gruncie edukacyjnym pożądanym stanem byłoby, gdyby ten typ wrażliwości cechował współczesnych uczniów. Natomiast wypracowanie tego wymaga określonego wysiłku ze strony osób zaangażowanych w nauczanie. Niewystarczające jest, w moim

¹⁶ E. Dąbrowa, *Wrażliwość międzykulturowa w kontekście modelu M. Benneta jako możliwość przezwyciężenia napięć i konfliktów współczesnego świata*, [w:] D. Czajkowska-Ziobrowska, A. Zduniak, *Edukacja dla bezpieczeństwa. Bezpieczna szkoła bezpieczny uczeń. Edukacja wobec zagrożeń szkolnych*, Poznań 2007, s. 524.

przekonaniu, jedynie zwracanie uwagi na obecną różnorodność. Istnieje potrzeba nadawania jej odpowiedniego kontekstu, stosowania odpowiednich komentarzy popartych swoim autorytetem. Zasadniczym zadaniem osoby stanowiącej autorytet ucznia jest kształtowanie relatywizmu kulturowego, który opiera się na próbie zrozumienia, wyjaśnienia i rozpatrywania zachowań innych, poprzez usytuowanie ich w odpowiednim kontekście kulturowym. Stanowi to istotną składową kompetencji międzykulturowych, ponieważ stwarza „podstawę szacunku i zrozumienia wobec wszelkich odmienności kulturowych towarzyszących dialogowi kultur, w tym wobec odmienności stylów komunikacyjnych oraz znaczeń werbalnych i niewerbalnych języka”¹⁷. Bez tego, zapobieganie konsekwencjom niewłaściwych postaw w przestrzeni wielokulturowej wydaje się być niemożliwe. Potwierdzeniem tego jest wyraźny przykład przeciwstawnego do relatywizmu – etnocentryzmu kulturowego. Ta wartościująca postawa określająca afirmacyjny stosunek do kultury własnej i równocześnie deprecjonujący stosunek do kultury innej grupy (obcej), w moim odczuciu jest społecznie destrukcyjna. Przeświadczenie o posiadaniu lepszych zasobów kulturowych swojego narodu względem innych jest przyczyną powstawania wielu patologii, które niekiedy są umiejscawiane w ramach nietolerancji, skutkującej generowaniem konfliktów oraz napięć¹⁸. Być może z przejawami takiej postawy nie spotykamy się zbyt często, ale należy mieć świadomość, że z taką sytuacją możemy mieć do czynienia choćby w momencie niewłaściwie pojmowanego przez uczniów patriotyzmu i zachowań dalece wychodzących poza umiłowanie własnej ojczyzny. Dlatego też sytuacje o znamionach etnocentrycznych powinny być celowo dobitnie krytykowane w kontakcie z młodymi osobami. Etnocentryzm, co ciekawe, może być silnie zauważany nawet już na poziomie nauczania w szkole, kiedy to omawiane treści skupiają się głównie wokół własnego państwa, kwestii narodowych i w mniejszym stopniu wychodzą poza ten obszar¹⁹. Znowu zatem podkreślenia wymaga rola nauczyciela i jego wpływu, a co za tym idzie, odpowiedniego podejścia do prowadzonych zajęć.

¹⁷ M. Bodziany, *Komunikacja międzykulturowa w wielonarodowych jednostkach wojskowych*, Wrocław 2012, s. 100.

¹⁸ Ibidem, s. 169.

¹⁹ Ibidem, s. 171.

Nie ulega wątpliwości, że rolą nauczycieli jest „wyposażanie” uczniów w zasób określonej wiedzy. W związku z tym, na potrzeby edukacji opracowane zostały pewne filary odnoszące się do wymiaru edukacyjnego w XXI wieku, w ramach raportu UNESCO. W związku z funkcją autorytetów w zakresie edukacji międzykulturowej, słuszne jest, moim zdaniem, nawiązanie do jednego z wyodrębnionych aspektów, określonego jako: *uczyć się, aby żyć wspólnie*²⁰. Wskazano w nim m.in. przyczynę nawarstwiania się różnic i potęgowania konfliktów w wymiarze międzynarodowym, którą jest współzawodnictwo i hołdowanie indywidualizmowi. Przekłada się to, niestety, często na sytuację w nauczaniu. Ten filar kształcenia stanowi refleksję nad sytuacją edukacji zorientowanej na kulturowe zróżnicowanie i co najważniejsze – ujawnia nowe zadania dla nauczycieli chcących realnie i efektywnie wspierać młodzież w nabywaniu specjalnych umiejętności służących pomysłnemu odnajdywaniu się w zróżnicowanym, wielokulturowym świecie. W celu znalezienia rozwiązania na pojawiające się konflikty i napięcia, autorzy raportu proponują stopniowe odkrywanie Innego oraz całościowe uczestnictwo we wspólnych projektach. Do realizacji tych założeń niezbędna jest osoba nauczyciela, który ma za zadanie pomagać uczniom w poznawaniu siebie, tak, aby następnie możliwe było rozwijanie postawy zrozumienia wobec innych, wobec perspektywy obcych grup etnicznych i religijnych. Stworzy to szansę na zapobieganie nieporozumieniom, przyczyniającym się do nienawiści, czy nawet aktów przemocy wśród dorosłych. W filarze trzecim zawiera się także potwierdzenie tego, jak ważny jest autorytet nauczyciela i jak wpływa on na relację z podopiecznym. „(...) są odbierani jako wzorce, są w stanie swoją postawą osłabić na zawsze u uczniów zdolność otwarcia się na inność i stawiania czoła nieuniknionym napięciom między osobami”²¹. Oprócz tego, nauczycielom stawia się konkretne wymagania, jak realizacja projektów wspólnie z obcymi, które w założeniu mają akcentować tożsame cele, pomijając różnice. Dzięki nim, prowadzący zajęcia mogą nie tylko zapewniać swoim uczniom możliwość spotkania z obcymi, ale również

²⁰ https://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/4_Filary_Raport_Delorsa.pdf, [dostęp: 30.05.2021].

²¹ Ibidem.

osobiście zaangażować się w takie kontakty, stanowiąc bezpośredni przykład dla swoich uczniów.

Odpowiadając na pytanie postawione na początku artykułu, mogę stwierdzić, że autorytety mogą stanowić podstawę do zapobiegania problemom wynikającym z wielokulturowości. Przede wszystkim nauczyciele są odpowiedzialni za trud wychowania oraz edukowania dzieci i młodzieży i jeżeli będą wykonywać swoje zadania świadomie, z pełnym zaangażowaniem, są w stanie wpłynąć na postawy swoich wychowanków nawet w tak trudnym temacie jak wielokulturowość. Posługując się swoim autorytetem mogą skutecznie oddziaływać na różne sfery, minimalizować to, co źle wpływa na ucznia i w przyszłości może przynieść negatywne konsekwencje społeczne oraz podbudowywać to, co z kolei rokuje pomyślnie. Wszystkie te działania skoncentrowane będą na głębokiej nadziei, że nasi uczniowie zostaną tolerancyjnymi, wrażliwymi na różnorodność międzykulturową obywatelami. Podejmowanie prób oddziaływania na rozwijający się światopogląd młodych ludzi jest ważne tym bardziej, że

praktyka – dotycząca nie tylko wychowania – coraz bardziej potwierdza, że szkoła, rodzina i społeczeństwo bez autorytetu i racjonalnego porządku nie spełniają zadań, tracą swoją wartość, pewność, znaczenie i podstawowe funkcje²².

²² A. Valisowa, *Czy mamy do czynienia z upadkiem autorytetu w wychowaniu*, [w:] B. Śliwerski (red.), *Nowe konteksty (dla) edukacji alternatywnej w XXI wieku*, Kraków 2001, s. 196.